

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/197-206>

Bəyim Abbasova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0007-0465-8140>
bayim.abbasova@gmail.com

Tarixin tədrisində inklüziv yanaşmalar və müxtəlifliyin təmsili

Xülasə

Inklüziv təhsil tarixin tədrisində fərqli sosial, mədəni, etnik və dini kimliklərə malik şagirdlərin tədris prosesində bərabər iştirakını təmin etməyə yönəlmiş müasir və normativ baxımdan əhəmiyyətli yanaşmadır. Bu yanaşma tarixi biliklərin yalnız dominant siyasi hadisələr və hakim qrupların fəaliyyəti üzərindən deyil, eyni zamanda cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin tarixi təcrübələri kontekstində öyrədilməsini nəzərdə tutur. Bu baxımdan, məqalədə inklüzivlik konsepsiyasının bərabərlik, sosial ədalət və demokratik dəyərlərlə əlaqəsi xüsusilə təhsil sistemi çərçivəsində təhlil edilir. Tədqiqatın əsas məqsədi tarixin tədrisində inklüziv metodikanın imkanlarını müəyyənləşdirmək, müxtəlif tarixi dövrlərin öyrədilməsi zamanı fərqli qrupların sosial mövqelərinin və təcrübələrinin necə əhatə oluna biləcəyini araşdırmaqdır. Məqalədə etnik azlıqların, dini icmaların, qadınların və digər həssas qrupların tarixi proseslərdəki rolunun tədrisə daxil edilməsinin şagirdlərin dünyagörüşünə təsiri vurğulanır. Bu da öz növbəsində şagirdlərdə tənqidi və çoxşaxəli düşünmə bacarıqlarının formalaşmasına, empati hissinin güclənməsinə və qruplararası münasibətlərin daha sağlam əsaslar üzərində qurulmasına şərait yaradır. Nəticə etibarilə, inklüziv tarix tədrisi cəmiyyətdə tolerantlığın, sosial həmrəyliyin və bərabərhüquqlu münasibətlərin möhkəmlənməsinə töhfə verir.

Açar sözlər: *inklüziv təhsil, tarixin tədrisi, sosial bərabərlik, etnik azlıqlar*

Beyim Abbasova
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0007-0465-8140>
bayim.abbasova@gmail.com

Inclusive Approaches and the Representation of Diversity in History Education

Abstract

Inclusive education in history teaching is a contemporary and normatively significant approach aimed at ensuring the equal participation of students with diverse social, cultural, ethnic, and religious identities in the educational process. This approach envisions the study of historical knowledge not solely through dominant political events and the activities of ruling groups, but also within the context of the historical experiences of various segments of society. In this respect, the article examines the relationship between the concept of inclusivity and the principles of equality, social justice, and democratic values, particularly within the framework of the education system. The main objective of the study is to identify the potential of inclusive methodology in history teaching and to explore how the social positions and experiences of different groups can be incorporated when teaching various historical periods. The article emphasizes the impact of integrating the historical roles of ethnic minorities, religious communities, women, and other vulnerable groups into the curriculum on students' worldviews. This, in turn, fosters the development of critical and multidimensional thinking skills, enhances empathy, and supports the construction of healthier intergroup relations among

students. Ultimately, inclusive history education contributes to strengthening tolerance, social solidarity, and equal rights within society.

Keywords: *Inclusive education, history teaching, social equality, ethnic minorities*

Giriş

İnklüziv təhsil müasir cəmiyyətlərin əsas tələblərindən biri olaraq, sosial bərabərliyin təmin edilməsi və müxtəlif qrupların təhsil prosesində tam iştirakının dəstəklənməsi baxımından aktual bir mövzudur. Xüsusilə tarix tədrisində inklüziv yanaşmaların tətbiqi fərqli kimlikləri və mədəni təcrübələri olan şagirdlər üçün əhəmiyyətlidir, çünki bu, onların öz təcrübələrini tanımaları və tarixi prosesləri obyektiv şəkildə mənimsəmələri üçün geniş imkanlar yaradır.

Bu baxımdan, tədqiqatın məqsədi tarixin tədrisində inklüzivlik metodikasını və müxtəlif dövrlər üzrə inklüziv yanaşmaların potensial tətbiqini araşdırmaqdır. Bu məqsədə çatmaq üçün əsas metod olaraq ədəbiyyatın təhlili və müqayisəli təhlili metodlarından istifadə edilmişdir. Məqalədə fərqli dövrlərin tədrisində inklüziv metodların tətbiqinin müxtəlif qruplara necə təsir etdiyi araşdırılmış, beynəlxalq təcrübələrdən nümunələr çəkilmiş və inklüzivlik göstəricilərinin təhsil sistemlərindəki rolu təhlil edilmişdir. Bu araşdırma tarixin tədrisində inklüzivlik sahəsində mövcud elmi ədəbiyyata töhfə verməklə yanaşı, təhsil mühitində sosial harmoniya və bərabərliyin təmin olunmasına yönəlmiş metodoloji yanaşmalar üçün faydalı çərçivə təqdim edə bilər.

Tədqiqat

İnklüzivlik konsepsiyası. İnklüzivlik fərqli xüsusiyyətləri, kimlikləri, mədəniyyətləri, qabiliyyətləri və sosial təbəqələri olan insanların bərabər şəkildə qəbul edilməsi və iştirakının təmin edilməsidir. Bu yanaşma, sosial, iqtisadi və mədəni müxtəliflikləri dəyərləndirərək, hər kəsin potensialını tam ifadə edə biləcəyi bir mühit yaratmağa yönəlib. İnklüzivliyin əhəmiyyəti cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin faydalanması üçün daha ədalətli və balanslı imkanlar təmin etməyə bağlıdır. Belə bir yanaşma sosial ədaləti gücləndirir, diskriminasiya və bərabərsizliklə mübarizə aparır, həmçinin daha yaradıcı və tolerant cəmiyyətlər qurmağa kömək edir (Berlach və Chambers, 2010).

İnklüzivlik davamlı inkişafın əsas prinsiplərindən biri olaraq, hər kəsin bərabər imkanlarla inkişaf proseslərində iştirakını təmin edir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) davamlı inkişaf məqsədləri, xüsusilə "Heç Kimi Geridə Qoymamaq" (Leave No One Behind) prinsipinə əsaslanır və inklüzivliyi prioritet sahə kimi qəbul edir (DeLuca, 2012). Bu tövsiyələrə əsasən, sosial və iqtisadi inkişaf yalnız cəmiyyətin bütün üzvləri - qadınlar, azlıqlar, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslər və digər həssas qruplar - bərabər şəkildə inkişaf prosesinə cəlb edildikdə mümkün və dayanıqlı olur. BMT-nin tövsiyələri çərçivəsində hökumətlər, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyəti inklüziv yanaşmaların həyata keçirilməsini təmin etməli və bütün fərqli qrupların ehtiyaclarını nəzərə alaraq, onlara uyğun dəstək mexanizmləri yaratmalıdır. Bu, yoxsulluğun azaldılması, bərabərsizliklə mübarizə, təhsil və səhiyyəyə çıxış kimi sahələrdə daha effektiv və dayanıqlı inkişafı dəstəkləyir. Beləliklə, inklüzivlik cəmiyyətlərin rifah səviyyəsini artırmaqla yanaşı, davamlı inkişaf məqsədlərinə çatmaq üçün vacib bir vasitə kimi çıxış edir (Ələkbərov, 2018).

İnklüzivlik prinsipi bir çox sahədə tətbiq olunur və hər sahədə müxtəlif qrupların ehtiyac və imkanlarını nəzərə alaraq ədalətli iştirakını təmin edir. Təhsildə inklüzivlik müxtəlif qabiliyyət və təhsil ehtiyaclarına malik uşaqların eyni təhsil mühitində öyrənməsinə şərait yaradır, onların tam potensialını inkişaf etdirməsinə dəstək verir. İş yerində inklüzivlik fərqli etnik, dini, gender və fiziki qabiliyyətlərə malik insanların işə qəbulunda və karyera yüksəlişində bərabər imkanlar yaradaraq, işgüzar mühitin daha innovativ və rəqabət qabiliyyətli olmasına töhfə verir. Sağlamlıq sahəsində inklüziv yanaşma əlilliyi olan və ya xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslərin lazımı tibbi xidmətlərdən istifadə etməsinə imkan yaradır, beləliklə, onların həyat keyfiyyətini artırır. Sosial sahədə inklüzivlik isə cəmiyyətin hər bir fərdinin sosial və mədəni həyatın bütün aspektlərində iştirakını təmin edir, həssas qrupların səsini eşitdirir və onları ictimai qərarların verilməsində təmsil edir. Ümumilikdə, inklüzivlik bütün sahələrdə sosial ədalət və bərabərliyin təmin olunmasına xidmət edir və cəmiyyətin birliyini və davamlı inkişafını dəstəkləyir (Luckhurst, 2019, s. 523-524).

İnklüzivlik innovativ bir yanaşma kimi fərqli düşüncə və bacarıqları bir araya gətirərək problem həllində və qərar vermədə geniş perspektivlər yaradır. Bu yanaşma müxtəlifliklərə dəyər verməklə hər kəsin öz potensialını ifadə edə biləcəyi bir mühit qurur. İş yerlərində inklüzivlik təşkilatın rəqabət qabiliyyətini artırır. Çünki fərqli təcrübə və dünyagörüşlərinə malik insanların iştirakı daha kreativ və kompleks həll yolları tapmağa kömək edir. İnklyuziv yanaşma sosial ədaləti və əməkdaşlığı gücləndirməklə yanaşı daha dayanıqlı və balanslı bir cəmiyyət qurmağa töhfə verir.

İnklüzivlik: ədəbiyyat icmalı. İnklyuziv təhsil geniş şəkildə araşdırılmışdır və bu sahədəki tədqiqatlar onun nəzəri əsasları, empirik nəticələri və tətbiq strategiyalarına yönəlmişdir. İnklyuziv təhsil bir neçə nəzəri model üzərində qurulmuşdur. Midlton və Key (2019) inklüziv təhsilə altı aspektdən yanaşan bir çərçivə təklif edir: Öyrənmə və Fərqlilik, Sosial Ədalət və İnsan Hüquqları, Gücləndirmə, Yaradıcılıq, Humanizm və Praqmatizm. Bu model müxtəlifliyə dəyər verilməsinin və təhsil mühitlərində ədalətin təşviq edilməsinin vacibliyini vurğulayır. Əlavə olaraq, Repp və Korral-Qranados (2021) təhsil sistemlərində inklüzivlik və eksklüzivlik proseslərini anlamaq üçün sistem nəzəriyyəsi və konstruktivist yanaşmanı birləşdirir.

İnklyuziv təhsil haqqında aparılan empirik tədqiqatlar qarışıq nəticələr göstərmişdir. Bəzi meta-analizlər göstərir ki, inklüziv praktika xüsusi təhsil ehtiyacları olan tələbələr üçün akademik və sosial baxımdan müsbət nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bununla belə, bu araşdırmalar tez-tez fərqli inklüzivlik tərifləri və nəzarət qruplarının olmaması kimi məhdudiyyətlərlə üzləşir, bu da nəticələrin təfsirini çətinləşdirir. (Afolabi, 2014) tərəfindən aparılan kritik sistemə ədəbiyyat icmalı isə xüsusi təhsil ehtiyacları olan şagirdlərin psixoloji-təhsil inkişafını dəstəkləməkdə valideynlərin iştirakının əhəmiyyətini vurğulayır və inklüziv təhsilin çoxşaxəli təbiətini ortaya qoyur.

İnklyuziv təhsilin effektiv tətbiqi üçün hərtərəfli strategiyalar tələb olunur. İƏİT-in (OECD) "Müxtəliflikdə Güc" layihəsi hökumətlərə və təhsil sistemlərinə müxtəlifliyi nəzərə almaqda kömək edəcək nəzəri və analitik çərçivə təqdim edir və daha ədalətli və inklüziv təhsil sistemlərinə nail olmağı hədəfləyir. Bundan əlavə, UNICEF-in inklüziv təhsil üzrə modulu müəllimlər və digər mütəxəssislər üçün geniş icmal təqdim edir və hüquqlar əsaslı yanaşma çərçivəsində şəxslərin və sistemlərin inklüzivlik və eksklüzivlik proseslərinə təsirini vurğulayır.

Ümumiləşdirsək, inklüziv təhsil müxtəlif nəzəri çərçivələr və empirik araşdırmalarla dəstəklənən çoxşaxəli bir sahədir. Tədqiqatlar potensial üstünlükləri göstərsə də, inklüziv praktikaları dəqiq müəyyənəlməkdə və effektiv şəkildə tətbiq etməkdə hələ də problemlər qalır. Bu problemləri həll etmək və global miqyasda inklüziv təhsili təşviq etmək üçün davamlı tədqiqatlar və siyasət inkişafı zəruridir.

Təhsildə inklüzivliyin tətbiqi məsələləri. Təhsildə inklüzivlik müasir dövrdə təhsil sistemlərinin mərkəzi anlayışlarından birinə çevrilmişdir. Bu yanaşma hər bir fərdin bərabər imkanlarla təhsil ala bilməsini təmin etməyə yönəlib və hər kəsin tam potensialını inkişaf etdirməsinə şərait yaradır. İnklyuziv təhsilin əsas məqsədi fərqli fiziki, zehni, mədəni və sosial xüsusiyyətlərə malik şəxsləri təhsil sisteminin bərabər hüquqlu üzvləri kimi görməkdir. Bu prinsip cəmiyyətin sosial ədalət və bərabərlik dəyərlərini gücləndirərək, həssas qrupların, o cümlədən xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsilə əlçatanlığını təmin edir. Beləliklə, təhsildə inklüzivlik sosial bərabərsizliyin azalmasına və hər kəsin inteqrasiya olunduğu daha sağlam bir cəmiyyətin formalaşmasına töhfə verir (Əhmədov, 2018).

İnklyuziv təhsilin tətbiqi çoxşaxəli yanaşma tələb edir və bunun üçün təhsil müəssisələri, müəllimlər və valideynlər arasında əməkdaşlıq vacibdir. Təhsil müəssisələri xüsusi ehtiyacları olan şagirdlərə uyğun tədris metodları, fiziki məkanlar və resurslar təmin etməlidir. Müəllimlərin peşəkar hazırlığı da inklüziv təhsilin uğurlu tətbiqi üçün mühüm rol oynayır. Müəllimlər müxtəlif tədris strategiyalarına malik olmalı və fərqli öyrənmə tərzlərini dəstəkləməlidirlər. Bu istiqamətdə müəllimlər üçün ixtisasartırma kurslarının təşkili və inklüziv təhsil metodları barədə məlumatlandırılması vacibdir. Valideynlərin və digər maraqlı tərəflərin dəstəyinə ehtiyac var. Çünki inklüziv təhsil uşaqların təkcə məktəb mühitində deyil, həm də ailə və sosial mühitdə dəstəklənməsini tələb edir.

Təhsildə inklüzivlik sosial ədalətin təmin olunması və diskriminasiya ilə mübarizə aparılması baxımından da əhəmiyyətlidir. Hər kəsin eyni təhsil hüququna malik olduğunu vurğulayan inklüziv təhsil sistemi, cəmiyyətin hər bir fərdini qəbul edərək onların potensialına dəyər verir. Bu yanaşma müxtəlif qruplara təhsil sahəsində bərabər imkanlar təmin etməklə yanaşı onların cəmiyyətə fəal vətəndaşlar kimi qatılmasını dəstəkləyir. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsil prosesinə tam cəlb olunması onların sosial bacarıqlarını artırır və gələcəkdə cəmiyyətə uğurla inteqrasiya olmasına şərait yaradır (Kim, 2012, s. 980-981).

Dünya miqyasında inklüziv təhsil prinsipləri getdikcə geniş yayılmaqda və müxtəlif ölkələrin təhsil sistemlərinə inteqrasiya edilməkdədir. Inklüziv təhsil ilə bağlı dünya təcrübəsi göstərir ki, hər kəs üçün bərabər təhsil imkanlarının təmin edilməsi, xüsusi ehtiyacları olan şagirdlərin ümumi təhsil sistemində inteqrasiyası və fərqli bacarıqları olan uşaqların bərabər hüquqlu təhsil almaq hüququ bir çox dövlətin təhsil siyasətinin əsas hissəsinə çevrilmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, UNESCO və UNICEF kimi beynəlxalq təşkilatlar inklüziv təhsili təşviq edərək, bütün uşaqların heç bir maneə olmadan təhsil hüququna malik olmalarını vurğulayır. Xüsusilə 2006-cı ildə qəbul edilmiş BMT-nin Əlilliyi Olan Şəxslərin Hüquqları Konvensiyası, dünya ölkələrində inklüziv təhsilin inkişaf etdirilməsi üçün hüquqi baza yaratmışdır (Kim, 2012, s. 985). Bu konvensiya ölkələrə təhsil sistemində inklüzivliyin tətbiqini tələb edir və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların hüquqlarını qorumağı təşviq edir. Təhsildə inklüzivlik aşağıdakı tənliklə ölçülür (Vorapanya və Dunlap, 2012: s. 1018).

$$II = \frac{(E \times w_1) + (P \times w_2) + (G \times w_3) + (S \times w_4)}{w_1 + w_2 + w_3 + w_4}$$

Şəkil 1. Təhsildə inklüzivlik indekatoru.

Burada:

E — İştirak Faizi (*Enrollment Rate*): Şagirdlərin inklüziv təhsil proqramlarına cəlb olunma nisbəti

P — İrəliləyiş Dərəcəsi (*Progress Rate*): Şagirdlərin akademik irəliləyiş göstəricisi

G — Məzuniyyət Səviyyəsi (*Graduation Rate*): Məzun olan tələbələrin nisbəti

S — Dəstək Resurslarının Mövcudluğu (*Availability of Support Resources*): Məktəbdə mövcud olan dəstək resurslarının keyfiyyəti və miqdarı

w_1, w_2, w_3, w_4 — Hər bir indikator üçün çəkilərdir və inklüzivlik üçün onların əhəmiyyətini əks etdirir. Çəkilər cəmiyyətin ehtiyaclarına və prioritetlərinə görə müəyyənləşdirilə bilər.

Bu tənlik təhsildə inklüzivlik səviyyəsini daha obyektiv ölçməyə və əsas indikatorlara uyğun olaraq ümumi qiymətləndirmə aparmağa kömək edir.

İsveç, Norveç və Finlandiya kimi Skandinaviya ölkələri inklüziv təhsil sahəsində qabaqcıl təcrübəyə malikdirlər. Bu ölkələrdə hər bir şagirdin fərdi təhsil planı hazırlanır və uşaqların xüsusi tədris ehtiyacları nəzərə alınır. İsveçdə inklüziv təhsil prinsipləri məktəbəqədər təhsildən başlayaraq bütün təhsil səviyyələrində tətbiq edilir. Norveçdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsil müəssisələrinə inteqrasiyası dövlətin maliyyə dəstəyi ilə həyata keçirilir və məktəblərdə psixoloq və xüsusi təhsil müəllimlərinin mövcudluğu təmin edilir. Finlandiyada isə "hamı üçün bərabər təhsil" prinsipi əsas təhsil siyasətinə çevrilmiş və hər bir uşağın öz ehtiyaclarına uyğun tədris almasına şərait yaradılmışdır.

ABŞ-da da inklüziv təhsil geniş yayılmışdır və federal qanunvericilik çərçivəsində inkişaf etdirilmişdir. 1975-ci ildə qəbul edilmiş "Təhsildə Əlilliyi Olan Şəxslərin Təhsil Aktı" (IDEA) ölkədə inklüziv təhsilin hüquqi bazasını təşkil edir. Bu qanun, xüsusi ehtiyacları olan uşaqların dövlət təhsil sistemində inteqrasiyasını təmin edir və onların xüsusi təhsil xidmətləri ilə təmin olunmasını tələb edir. Qanuna əsasən, hər bir şagird üçün fərdi təhsil proqramı hazırlanır və ailələrin uşaqlarının

təhsilinə cəlb edilməsi vacib hesab olunur. ABŞ-ın təhsil sistemində inklüzivliyin təmin edilməsi üçün məktəblərdə əlavə resurslar və peşəkar dəstək xidmətləri mövcuddur.

Yaponiya və Cənubi Koreya kimi Asiya ölkələrində də inklüziv təhsil prinsipləri geniş tətbiq edilməkdədir. Yaponiya inklüziv təhsilin inkişafı üçün xüsusi qanunlar qəbul etmiş və məktəblərdə müxtəlif ehtiyacları olan uşaqlar üçün uyğunlaşdırılmış təhsil proqramları tətbiq edir. Cənubi Koreyada isə inklüziv təhsil üçün dövlətin xüsusi maliyyə dəstəyi ayrılır və məktəblərdə fərdi təhsil xidmətləri təmin edilir. Bu ölkələrdə inklüziv təhsil yalnız xüsusi ehtiyacları olan uşaqlara deyil, həm də digər həssas qruplara, o cümlədən azlıqlara və yoxsul ailələrin övladlarına bərabər təhsil imkanlarının yaradılması üçün nəzərdə tutulmuşdur (Jelas və Ali, 2012, s. 994).

Ümumiyyətlə, dünya təcrübəsi göstərir ki, inklüziv təhsil prinsiplərinin tətbiqi yalnız xüsusi ehtiyacları olan uşaqların deyil, bütün şagirdlərin təhsil hüququnu təmin etməklə təhsil sisteminin daha demokratik və bərabərhüquqlu olmasına gətirib çıxarır. Inklüziv təhsil strategiyaları hər bir ölkənin öz mədəni, iqtisadi və sosial xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə tətbiq olunur və bu proses təhsilin keyfiyyətini yüksəltməklə yanaşı cəmiyyətin sosial ədalət və inklüzivlik dəyərlərini gücləndirir.

Post-sovet məkanında təhsildə inklüzivlik məsələsi son onilliklərdə prioritet sahələrdən birinə çevrilmişdir. Sovet İttifaqı dövründə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar əsasən ayrıca internat məktəblərinə yönəldilir və ümumi təhsil sistemindən ayrılırdılar. Lakin Sovet İttifaqının süqutundan sonra bu ölkələrin əksəriyyətində inklüzivlik anlayışı yeni yanaşmalarla təhsil sisteminə daxil edilmişdir. Məsələn, Rusiya və Qazaxıstan kimi ölkələr təhsil sistemlərini müasirləşdirərək inklüziv təhsili inkişaf etdirməyə və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqları ümumi təhsil müəssisələrinə inteqrasiya etməyə çalışır. Baltikyanı ölkələr, xüsusilə Estoniya və Litva inklüziv təhsil sahəsində daha qabaqcıl addımlar ataraq, Avropa İttifaqının dəstəyi ilə inklüzivlik siyasətlərini gücləndirmişdir. Hər bir ölkədə müxtəlif çətinliklər və inkişaf səviyyələri olsa da, ümumiyyətlə post-Sovet məkanında inklüziv təhsilin yayılması və hər kəsin bərabər təhsil alma hüququnun təmin olunması üçün ciddi islahatlar həyata keçirilir. Bu dəyişikliklər cəmiyyətlərdə sosial inteqrasiya və bərabərlik dəyərlərini gücləndirərək, daha inklüziv bir təhsil sisteminin qurulmasına töhfə verir (Terzi, 2014, s. 482-484).

Azərbaycanda təhsildə inklüzivlik son illərdə xüsusi diqqət mərkəzində olmuş və təhsil sisteminə daxil edilməkdədir. Ölkənin təhsil siyasətində hər bir uşağın bərabər təhsil alma hüququ təmin edilməsinə çalışılır və bu məqsədlə müxtəlif qanunvericilik və praktik addımlar atılmışdır. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şagirdlərin ümumi təhsil sistemində inteqrasiyası üçün resurs otaqlarının yaradılması, inklüziv təhsilə yönəlmiş müəllimlərin hazırlanması və məktəblərdə dəstək mütəxəssislərinin sayının artırılması kimi tədbirlər həyata keçirilir. Bu sahədə BMT-nin Uşaq Fondu (UNICEF) və digər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı mövcuddur. Xüsusilə "Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında" qanun və digər milli proqramlar çərçivəsində inklüziv təhsilin genişləndirilməsi üçün hüquqi baza formalaşdırılmışdır (Məmmədova, 2022). Lakin hələ də bir sıra çətinliklər mövcuddur; məsələn, inklüziv təhsilin bütün bölgələrdə tətbiqi və resurs çatışmazlığı məsələləri. Buna baxmayaraq, inklüziv təhsil sahəsində atılan addımlar Azərbaycan cəmiyyətində sosial ədaləti təmin etmək və hər bir uşağın təhsil hüququnu qorumaq istiqamətində əhəmiyyətli addımlardır.

Tarixin tədrisində inklüziv təhsil ideyası. Tarixin tədrisində inklüziv təhsil fərqli kimlikləri və təcrübələri olan bütün şagirdlərə bərabər tədris imkanlarının təmin edilməsinə yönələn bir yanaşmadır. Bu yanaşma şagirdlərin sosial və mədəni müxtəlifliyini nəzərə alaraq tarix dərslərinin məzmununun və metodlarının hər kəsin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Tarix fənnində inklüziv tədris şagirdlərin hər birinə öz kimliyini tanıma və tarixi proseslərdə öz mənsəbiyyətinə aid elementləri görmə imkanı yaradır. Məsələn, müxtəlif etnik qrupların, qadınların və həssas sosial təbəqələrin tarixdəki rolu inklüziv tarix tədrisinin əsas komponentlərindən biridir. Bu tədris forması şagirdlərə yalnız dominant tarixi deyil, həm də müxtəlif mədəniyyət və qrupların tarixini öyrənmə imkanı verir ki, bu da onların sosial şüurunun və müxtəliflik anlayışının genişlənməsinə kömək edir. Inklüziv təhsildə tarix dərslərində istifadə edilən materialların və qaynaqların müxtəlifliyi böyük əhəmiyyət daşıyır. Əgər tarix dərsləri yalnız millətçi və ya dominant ideologiyaları təbliğ edən məzmunla ibarətdirsə, bu, şagirdlərin müxtəlifliyə hörmət etmə qabiliyyətini məhdudlaşdırma bilər.

Bunun əksi olaraq, inklüziv tarix tədrisi daha geniş və müxtəlif mənbələrə əsaslanaraq fərqli qrupların təcrübələrini və tarixdəki rollarını əhatə edir. Məsələn, II Dünya Müharibəsi mövzusunun tədris edərkən yalnız hərbi və siyasi aspektləri deyil, müharibənin fərqli qruplara, o cümlədən etnik azlıqlara, mühacirlərə və qadınlara təsirini də öyrətmək olar. Bu, şagirdlərin tarixi hadisələrə daha geniş perspektivdən baxmasına və hər bir tarixi şəxsiyyətin və ya hadisənin çoxsəhəli təsirlərini anlamasına kömək edir.

Inklüziv tarix tədrisində metodoloji yanaşma da mühüm rol oynayır. Şagirdlərin müxtəlif öyrənmə ehtiyaclarını nəzərə alan tədris metodları tarix dərslərinin daha cəlbedici və hər kəs üçün əlçatan olmasını təmin edir. Məsələn, bəzi şagirdlər vizual materiallara daha yaxşı reaksiya verir və onlara tarixi prosesləri vizual xəritələr və ya qrafiklər vasitəsilə öyrətmək daha effektiv ola bilər. Digər tərəfdən, bəzi şagirdlər üçün rollu oyunlar və ya müzakirələr daha motivasiyaedici ola bilər. Belə metodlardan istifadə etmək tarixi yalnız nəzəri bir sahə kimi deyil, həm də canlı təcrübə kimi təqdim edir. Məsələn, Fransa İnqilabını tədris edərkən şagirdlərə o dövrün müxtəlif sosial təbəqələrinin rollarını oynatmaq və onların dövrün tarixi şəraitini yaşamağa imkan yaratmaq, bu mövzunun mənimsənilməsinə və tarixi hadisələrə emosional bağlılığı gücləndirir.

Tarixin inklüziv tədrisində yalnız metod və mənbələrin müxtəlifliyi deyil, həm də tədris proqramının məzmunu vacibdir. Bu, xüsusilə etnik və dini azlıqların, qadınların və digər həssas qrupların tarixdəki rolunun tanınmasını tələb edir. Məsələn, Azərbaycan tarixində Qafqazın fərqli etnik qruplarının, o cümlədən ləzgilər, talışlar və başqa azlıqların cəmiyyətin inkişafına verdiyi töhfələrə yer vermək şagirdlərdə tolerantlıq və müxtəlifliyə hörmət hissinə gücləndirir. Bu cür yanaşma yalnız şagirdlərin öz mənsəbiyyətləri ilə qurur duymasına deyil, həm də müxtəlif sosial qruplara aid insanların birgə yaşama və birgə tarixi paylaşma təcrübəsini dərk etmələrinə imkan yaradır (Spandagou, 2021, s. 3-4).

Inklüziv tarix tədrisinin uğurlu tətbiqi üçün müəllimlərin xüsusi hazırlığı da vacibdir. Müəllimlər yalnız tarix sahəsində deyil, həm də psixoloji və pədaqoji aspektlərdə də ixtisaslaşmalıdırlar ki, fərqli şagird qruplarının ehtiyaclarını anlaya bilsinlər və onlara uyğun tədris strategiyaları tətbiq etsinlər. Məsələn, xüsusi təhsil ehtiyacları olan şagirdlərlə işləyərkən müəllimlər daha səbirli və empatik yanaşmalı, dərslər materiallarını sadə və anlaşılan şəkildə təqdim etməlidirlər. Müxtəlif metod və texnologiyalardan istifadə edərək dərslər prosesini hər bir şagird üçün əlçatan etmək müəllimlərin peşəkar hazırlığının əsas məqsədlərindən biri olmalıdır.

Ümumiyyətlə, tarixin inklüziv tədrisi şagirdlərə yalnız tarixi hadisələr haqqında məlumat vermir, həm də cəmiyyətin sosial ədalət və bərabərlik dəyərlərini gücləndirir. Bu yanaşma, şagirdlərdə tarixi proseslərə dair daha obyektiv və geniş baxış formalaşdıraraq, onları gələcəkdə daha tolerant və inklüziv vətəndaşlar kimi yetişdirir. Tarix fənnində inklüziv tədris həm fərdi həm də cəmiyyət səviyyəsində sosial harmoniya və qarşılıqlı hörmət dəyərlərini təşviq edən mühüm bir vasitədir.

Bu baxımdan, dünya tarixinin tədrisi ilə ölkə tarixinin tədrisi arasındakı fərqlər əsasən məzmun, perspektiv və məqsəd baxımından özünü göstərir. Hər iki tədris sahəsi fərqli yanaşmalar tələb edir və şagirdlərə tarixi hadisələri anlamaqda müxtəlif metodlarla yardım edir. Dünya tarixi qlobal miqyasda baş vermiş prosesləri və bu proseslərin müxtəlif coğrafiyalarda yaratdığı təsirləri əhatə edir. Bu tədris şagirdlərə insanlıq tarixindəki ümumi inkişaf istiqamətlərini görmə və fərqli mədəniyyətlərin bir-biri ilə qarşılıqlı təsirini anlama imkanı verir. Ölkə tarixi isə konkret bir xalqın və ya millətin keçdiyi yolu, tarixi inkişafını və milli kimliyini formalaşdıran hadisələri dərinliklə təhlil etməyi qarşısına məqsəd qoyur. Dünya tarixinin tədrisində şagirdlər qlobal hadisələrə, dünya miqyasında baş verən müharibələrə, sivilizasiyaların qarşılıqlı təsirinə, ticarət yollarının inkişafına və ideyaların yayılmasına dair məlumat alırlar. Bu yanaşma fərqli mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların bir-biri ilə necə əlaqədə olduğunu, həmçinin insanların tarixi boyunca nə üçün müharibələr apardığını, ittifaqlar qurduğunu və ya müxtəlif dinləri və ideologiyaları qəbul etdiyini anlamağa kömək edir. Məsələn, dünya tarixində Roma İmperiyasının ticarət yollarının, Yaponiyanın özünəməxsus inkişaf yolunun və ya Afrika xalqlarının müstəmləkəçilik dövründə üzləşdiyi çətinliklərin öyrədilməsi, şagirdlərə tarixi qlobal perspektivdən anlama imkanı verir. Dünya tarixi həm də insanlığın ortaq problemlərini və bu

problemlərə verilən fərqli reaksiyaları öyrədərək, müxtəlif mədəniyyətlər arasındakı qarşılıqlı anlaşmanı gücləndirir (Miles və Gibson, 2022, s. 513).

Ölkə tarixi isə daha lokal və spesifik bir yanaşma tələb edir. Bu tədris sahəsi şagirdlərə yaşadıkları cəmiyyətin tarixini, onun köklərini, ənənələrini və milli kimliyini öyrədir. Ölkə tarixində əsas diqqət, həmin xalqın tarixi şəxsiyyətlərinə, milli müstəqillik hərəkətlərinə, daxili siyasi proseslərə və cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişaf mərhələlərinə verilir. Məsələn, Azərbaycan tarixinin tədrisində 1918-ci ildə qurulan Azərbaycan Demokratik Respublikasının rolu, Qarabağ münaqişəsi, neft sənayesinin inkişafı və Azərbaycanın tarixi şəxsiyyətlərinin əhəmiyyəti vurğulanır. Bu yanaşma şagirdlərə öz milli kimliklərini dərk etmək, tarixi köklərini tanımaq və milli dəyərlərə bağlılıq hissi aşılrayır. Ölkə tarixinin tədrisində milli qürur və vətənpərvərlik hisslərinin formalaşdırılması əsas məqsədlərdən biridir ki, bu da fərqli ölkələrin təhsil sistemlərində vacib sayılır.

Tarixin tədrisində inklüzivlik baxımından dünya tarixi ilə ölkə tarixi arasında fərqlər əsasən müxtəlif qrupların və fərqli mədəniyyətlərin tarixi təcrübələrinin necə təqdim olunmasında özünü göstərir. Dünya tarixi inklüzivlik yanaşmasında daha geniş bir baxış təmin edərək, şagirdlərə fərqli mədəniyyətlərin, qrupların və sivilizasiyaların tarixdəki rolunu öyrədir. Bu yanaşma qlobal miqyasda tarix tədrisi zamanı müxtəlif millətlərin, dinlərin və mədəni qrupların bir-biri ilə qarşılıqlı təsirini göstərməyə yönəlir. Dünya tarixində tədris zamanı diqqət yalnız dominant sivilizasiyalara deyil, həm də az sayda təmsil olunan qruplara, kiçik mədəniyyətlərə və müstəmləkə edilmiş xalqlara verilir. Məsələn, dünya tarixi tədrisində həm Avropa sivilizasiyalarının, həm də Afrika, Amerika və Asiyanın yerli xalqlarının sosial və iqtisadi tarixi əhatə olunmalıdır ki, bu da inklüziv bir tədris təmin edir.

Ölkə tarixi isə inklüziv tədrisdə daha lokal və spesifik qruplara diqqət ayırmağı tələb edir. Burada konkret ölkənin tarixi çərçivəsində fərqli etnik, dini və mədəni qrupların rolu ön plana çıxır. Məsələn, Azərbaycan tarixinin tədrisində yalnız azərbaycanlıların deyil, həm də ölkədə yaşamış ləzgilər, talışlar və başqa azlıqların tarixi diqqət mərkəzinə alınmalı, onların ölkənin inkişafına verdiyi töhfələr vurğulanmalıdır. Ölkə tarixində inklüzivlik həmçinin qadınların və digər həssas qrupların tarixdəki rolunu təqdim etməklə şagirdlərdə sosial ədalət və müxtəliflik dəyərlərinin formalaşmasına kömək edir. Bu yanaşma ölkə tarixində dominant qrupların rolunu azaltmaq deyil, əksinə, həmin ölkədə müxtəlif qrupların bərabər hüquqlu iştirakını tədris proqramına daxil etməklə tarixi hadisələrin hərtərəfli anlaşılmasını təmin etməkdir.

Beləliklə, dünya tarixinin inklüziv tədrisi müxtəlif mədəniyyətlər arasında dialoq və qarşılıqlı təsir anlayışını gücləndirərək şagirdlərdə qlobal dəyərlər formalaşdırır. Ölkə tarixində isə inklüzivlik konkret ölkənin müxtəlif qruplarının tarixi təcrübələrini və dəyərlərini təhlil etməklə milli həmrəyliyi gücləndirir. Hər iki tədris növündə inklüzivlik, şagirdlərin həm qlobal həm də lokal səviyyədə tarixi müxtəliflikləri və mədəniyyətlərarası harmoniyanı dərk etmələrinə imkan yaradır.

Azərbaycan tarixin tədrisində inklüzivlik prinsipini inkişaf etdirmək üçün bir sıra ölkələrin təcrübəsini nümunə ala bilər. Inklüziv tarixi tədrisin inkişafında qabaqcıl sayılan ölkələrdən biri kimi Kanada nümunə göstərilə bilər. Kanada ölkə tarixində yerli icmaların, etnik azlıqların və mühacir icmaların rolunu vurğulayaraq, bu qrupların tarixi təcrübələrini məktəb proqramına daxil etmişdir. Bu təcrübə Azərbaycanın tarixi proqramında ləzgilər, talışlar, kürdlər, tatlar və digər etnik qrupların da öz təcrübələrinə və cəmiyyətin inkişafına verdiyi töhfələrə daha çox yer verilməsi üçün nümunə ola bilər. Finlandiya da inklüziv tarixin tədrisində irəlidə gedən ölkələrdəndir. Bu ölkədə tədris proqramları yalnız milli tarixi deyil, eyni zamanda qlobal hadisələri, müxtəlif mədəniyyətlər arasındakı əlaqələri və fərqli sosial qrupların perspektivlərini əhatə edir. Finlandiyanın təhsil sistemi hər şagirdin öz fərdi ehtiyaclarını nəzərə alır və onların müxtəlif tarix anlayışlarını inkişaf etdirməsinə imkan yaradır. Azərbaycan da Finlandiyanın yanaşmasını tətbiq edərək tarix dərslərində müxtəlif perspektivləri əks etdirmək və şagirdlərə fərqli baxış bucaqları təqdim etmək üçün bu ölkənin təcrübəsindən faydalana bilər. Cənubi Afrika isə keçmişdə aparteid siyasəti ilə bölünmüş bir ölkə olduğu üçün inklüzivlik prinsiplərini tədrisdə çox aktiv tətbiq edir. Cənubi Afrikada tarix tədrisində müxtəlif etnik qrupların və icmaların təcrübələri diqqət mərkəzinə gətirilir ki, bu da ölkənin çətin keçmişini anlamaq və gələcəkdə birlik içində yaşamağın yollarını tapmaq məqsədi daşıyır.

Azərbaycan da Cənubi Afrikanın bu təcrübəsindən ilham alaraq, tarixi keçmişində müxtəlif icmalar arasındakı münasibətləri daha geniş və obyektiv şəkildə əks etdirə bilər. Avstraliya da yerli aborigen icmaların və müxtəlif mədəniyyətlərin tarixdəki rolunu tanıyaraq inklüziv təhsil prinsiplərini mənimsəyib. Azərbaycan bu təcrübəni örnək alaraq, tarix dərslərində ölkədəki bütün etnik qrupların, hətta kiçik icmaların təcrübələrini tədris proqramına daxil edə bilər. Bu yanaşma müxtəlif qrupların bərabərhüquqlu iştirakını vurğulayaraq sosial ədalət və müxtəlifliyin təşviqinə xidmət edir.

Müxtəlif dövrlərin tədrisində inklüzivlik metodikasının potensial imkanları. Tarixdə müxtəlif dövrlərin tədrisində inklüzivlik metodikası hər bir dövrün özünəməxsus sosial, mədəni və siyasi müxtəlifliyini əhatə edən bir yanaşmadır. Bu metodika hər dövrün tədrisində fərqli qrupların tarixi proseslərə təsirini və bu proseslərdəki rollarını nəzərə alaraq, şagirdlərə müxtəlif perspektivlərdən baxış imkanı yaradır. Dövrə xas mövzuların tədrisində inklüzivlik metodikası, dominant və mərkəzi tarixi hadisələrlə yanaşı, həmin dövrün təsir etdiyi sosial təbəqələrin və etnik qrupların da tarixini əhatə edir. Məsələn, Qədim Tarixin tədrisində yalnız böyük imperiyaların quruculuğu və hərbi fəthlər deyil, həm də bu imperiyaların çoxmədəniyyətli strukturu, fərqli qrupların və etnik icmaların birgəyaşayış təcrübələri də öyrənilməlidir. Bu tədris metodikası çərçivəsində Roma, Çin və ya Mesopotamiya kimi qədim sivilizasiyaların mədəni müxtəlifliyini vurğulamaq, həmin dövrlərin daha dolğun mənimsənilməsinə kömək edir. Məsələn, Roma İmperiyasında müxtəlif etnik qrupların hüquqları, sosial həyatları və imperiyanın inkişafına verdiyi töhfələr tədrisə daxil edilə bilər. Bu yanaşma, qədim dövrləri yalnız mərkəzi şəxsiyyətlər və hərbi hadisələrlə deyil, həm də həmin dövrdəki sosial təbəqələrin tarixi ilə birlikdə öyrənməyə imkan yaradır.

Orta Əsrlərin tədrisində isə inklüzivlik metodikası müxtəlif dini qrupların, feodal təbəqələrin və azsaylı icmaların tarixi rolunu vurğulamaqla tətbiq olunur. Bu dövrdə Avropa, Asiya və Yaxın Şərqdə fərqli mədəniyyətlərin bir-birinə təsiri xüsusilə güclü olmuşdur. Məsələn, Orta Əsrlərdə Xilafət dövləti, Bizans İmperiyası və Avropa krallıqları arasında baş verən qarşılıqlı əlaqələr və bu dövrlərin müxtəlif qruplara təsiri tədris prosesinə daxil edilə bilər. Bu, o dövrdə müsəlman, xristian və yəhudi icmaların birgəyaşayış təcrübəsini öyrətməyə kömək edir. Orta Əsrlərin tədrisində şəhərlərdə ticarət və mədəni mübadilə, sənətkarlıq və texnoloji inkişaf kimi mövzulara daha çox yer vermək də, müxtəlif təbəqələrin dövrün inkişafına necə təsir göstərdiyini anlamağa imkan yaradır.

Yeni Dövrün tədrisində isə inklüzivlik əsasən müstəmləkəçilik, ticarət yollarının genişlənməsi və müxtəlif etnik qrupların müstəmləkə sistemlərindəki təcrübələrini əhatə etməklə təmin edilir. Bu dövrdə Avropa ölkələrinin Asiya, Afrika və Amerika qitələrində yaratdığı təsirlər, yalnız Avropa mərkəzli tarix deyil, həm də bu proseslərin həmin qitələrdə yaşayan insanlara təsirini öyrənməklə inklüziv şəkildə tədris edilməlidir. Məsələn, Afrikada müstəmləkə dövrünün yerli icmalara təsiri, Amerika qitəsindəki yerli xalqların tarixi təcrübələri və Asiya xalqlarının Avropanın genişlənmə siyasətinə reaksiyaları kimi mövzular öyrənilərək, şagirdlərə daha geniş perspektivdən tarix tədris oluna bilər. Bu, həm də şagirdlərə müstəmləkəçiliyin sosial, iqtisadi və mədəni nəticələrini anlamaq və müasir global əlaqələrə tarixi köklər baxımından yanaşmaq imkanı verir.

Müasir Tarixin tədrisində inklüzivlik metodikası daha da genişlənilir və gender, etnik azlıqlar, siyasi və ideoloji müxtəliflik kimi mövzuları əhatə edir. Xüsusilə iki dünya müharibəsi, soyqırımlar, mühacir axınları, qadın hərəkətləri və vətəndaş hüquqları mübarizəsi kimi mövzular müasir tarix tədrisində mərkəzi yer tutur. Müasir tarixin tədrisində müxtəlif etnik və sosial qrupların dünya hadisələrinə verdiyi reaksiyalar bu hadisələrin qruplar üzərində yaratdığı təsirlər geniş öyrədilməlidir. Məsələn, II Dünya Müharibəsi mövzusunda yalnız böyük dövlətlərin strategiyaları deyil, həm də müharibənin fərqli qruplara və icmalara, o cümlədən mülki əhaliyə və azlıqlara təsiri tədris edilməlidir. Bu metodika şagirdlərə yalnız siyasi deyil, həm də sosial və humanitar aspektlərdən tarixi mənimsəməyə imkan yaradır.

Nəticə

Nəticə olaraq, müxtəlif tarixi dövrlərin tədrisində inklüzivlik metodikası hər dövrdəki fərqli qrupların tarixi təcrübələrini və təsirini nəzərə alaraq daha çox perspektiv və daha əhatəli tədris imkanı yaradır. Bu yanaşma şagirdlərdə hər bir dövrdə mövcud olan sosial və mədəni müxtəlifliyi anlamaq, onları yalnız bir qrupun və ya ölkənin deyil, insanlığın ümumi təcrübəsini öyrənməyə həvəsləndirir.

Beləliklə, deyə bilərik ki, inklüziv təhsil metodikası tarix tədrisində həm qlobal, həm də lokal perspektivlərdən baxış təmin edərək, sosial harmoniya və tarixi obyektivlik anlayışlarını gücləndirmək üçün əhəmiyyətli vasitədir. Bu metodika şagirdlərin müxtəlif təcrübələrə açıq və tolerant yanaşmasını təmin edərək, onlarda çoxsahəli düşüncə və qruplararası anlayış bacarıqlarını inkişaf etdirir. Hər tarixi dövrdə fərqli qrupların təcrübələrinin və rollarının öyrənilməsi yalnız tarixin öyrədilməsində deyil, həm də cəmiyyətin inklüziv dəyərlərinin inkişafında mühüm rol oynayır.

Inklüziv tarix tədrisi ilə şagirdlər yalnız mərkəzi tarixi fiqurları və böyük hadisələri deyil, həm də az təmsil olunan qrupların və kənarda qalmış təcrübələrin əhəmiyyətini dərk edirlər. Bu yanaşma şagirdlərin fərqli sosial və etnik təbəqələrdən gələn insanlarla empati qurmasına kömək edərək, gələcək cəmiyyətin daha dayanıqlı, tolerant və sosial bərabərliyə söykənən bir əsasda formalaşmasını təşviq edir. Inklüziv təhsil mühiti cəmiyyətdə qruplar arasında qarşılıqlı anlaşma və birgəyaşayışın təmin olunmasına da töhfə verir, çünki şagirdlər artıq tarixə yalnız bir perspektivdən deyil, fərqli perspektivlərdən baxmağı öyrənir.

Ümumiyyətlə, tarixin inklüziv tədrisi cəmiyyətdə sosial dəyərlərin güclənməsini və daha ədalətli təhsil mühitinin formalaşmasını dəstəkləyir. Bu yanaşma müxtəlif dövrlərin tədrisində hər bir qrupun tarixi hadisələrə təsirini və həmin dövrlərin formalaşmasındakı rolunu dəyərləndirərək, tarix təhsilini daha zəngin və hərtərəfli edir. Gələcəkdə bu sahədə aparılan araşdırmalar təhsil sistemlərinin daha dərin və hərtərəfli inklüzivlik prinsipləri əsasında yenilənməsi üçün əsaslı töhfələr verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Afolabi, O. E. (2014). Parents' involvement in inclusive education: An empirical test for the psycho-educational development of learners with special educational needs (SENs). *International Journal of Educational Administration and Policy Studies*, 6(10), 196-208.
2. Berlach, R. G., & Chambers, D. J. (2010). Interpreting inclusivity: an endeavour of great proportions. *International Journal of Inclusive Education*, 15(5), 529-539. <https://doi.org/10.1080/13603110903159300>
3. DeLuca, C. (2012). Promoting inclusivity through and within teacher education programmes. *Journal of Education for Teaching*, 38(5), 551-569. <https://doi.org/10.1080/02607476.2013.739792>
4. Əhəmdov, H. H. (Red.). (2018). *Xüsusi təhsil ehtiyacları olan uşaqlara müasir yanaşmalar*. Bakı: Mütərcim.
5. Ələkbərov, U. (2018). *Inklüziv inkişafın idarə edilməsinin əsasları: ali məktəblər üçün dərslik*. Bakı: Təhsil.
6. Jelas, Z. M., & Mohd Ali, M. (2012). Inclusive education in Malaysia: policy and practice. *International Journal of Inclusive Education*, 18(10), 991-1003. <https://doi.org/10.1080/13603116.2012.693398>
7. Kim, Y. W. (2012). Inclusive education in South Korea. *International Journal of Inclusive Education*, 18(10), 979-990. <https://doi.org/10.1080/13603116.2012.693402>
8. Luckhurst, J. (2019). Governance networks shaping the G20 through inclusivity practices. *South African Journal of International Affairs*, 26(4), 521-547. <https://doi.org/10.1080/10220461.2019.1699159>
9. Məmmədova, Ü. (2022). *Inklüziv təhsilə giriş*. Bakı: ADPU.

10. Middleton, T., & Kay, L. (2019). *Theoretical Framework for an Inclusive Approach*. In *The Ethics of Inclusive Education* (pp. 21-35). Routledge.
11. Miles, J., & Gibson, L. (2022). Rethinking presentism in history education. *Theory & Research in Social Education*, 50(4), 509–529. <https://doi.org/10.1080/00933104.2022.2115959>
12. OECD. (2021). *Promoting Inclusive Education for Diverse Societies*. OECD Publishing. https://www.oecd-ilibrary.org/education/promoting-inclusive-education-for-diverse-societies_94ab68c6-en
13. Rapp, A. C., & Corral-Granados, A. (2021). Understanding inclusive education – a theoretical contribution from system theory and the constructionist perspective. *International Journal of Inclusive Education*, 25(6), 1-15.
14. Spandagou, I. (2021). Inclusive education is another country; developments, obstacles and resistance to inclusive education. *International Journal of Inclusive Education*, 1–15. <https://doi.org/10.1080/13603116.2021.1965805>
15. Terzi, L. (2014). Reframing inclusive education: educational equality as capability equality. *Cambridge Journal of Education*, 44(4), 479–493. <https://doi.org/10.1080/0305764X.2014.960911>
16. UNICEF. (2015). *Inclusive Education: Vision, Theory and Concepts*. https://www.unicef.org/eca/sites/unicef.org.eca/files/2019-03/ToT_Module%201_0.pdf
17. Vorapanya, S., & Dunlap, D. (2012). Inclusive education in Thailand: practices and challenges. *International Journal of Inclusive Education*, 18(10), 1014–1028. <https://doi.org/10.1080/13603116.2012.693400>

Daxil oldu:18.02.25

Qəbul edildi: 15.04.25